

Obrona godności sumienia w nauczaniu Josefa Ratzingera — Benedykta XVI

The Defense of the Dignity of Conscience in the Teachings of Josef Ratzinger—Benedict XVI

Marek Kluz*

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydział Teologiczny Sekcja w Tarnowie

Abstrakt: Ratzinger – Benedykt XVI, poszukując podstaw do nauczania moralnego, koncentrował się na człowieku jako podmiocie moralności. Wyrazem moralnej podmiotowości człowieka jest sumienie. Pełniona przez nie funkcja stawia je na szczycie elementów konstytuujących godność każdej osoby. Sumienie jest warunkiem koniecznym, by człowiek działał właśnie jako człowiek. Stanowi ono prawomocną normę i miarodajną regułę postępowania moralnego. Największym zagrożeniem dla świata jest zjawisko zafalszowania i zaćmienia sumienia. Bez zdrowego sumienia zaburzeniu ulega więź z Bogiem, a także relacja z samym sobą i z ludźmi. Dlatego prawość sumienia powinna być główną troską ludzkości. Papież Benedykt XVI wielokrotnie nawoływał ludzkość do właściwego kształtowania sumienia. Nieocenionym darem dla dojrzałości sumienia jest kierowanie się nauczaniem Kościoła i uczestnictwo w żywej wspólnocie eklezjalnej.

Słowa kluczowe: J. Ratzinger, Benedykt XVI, nauczanie, sumienie, człowiek, moralność, wolność, prawda, formacja, Kościół

Abstract: J. Ratzinger–Benedict XVI, searching for the basis for moral teaching, focused on man as the subject of morality. Conscience is an expression of the human moral subjectivity. Thanks to its function, it stands at the top of the elements constituting the dignity of every person. Conscience is a necessary condition for man to act as a man. It is a valid norm and a reliable rule of moral conduct. The greatest threat to the world is the phenomenon of falsification and the eclipse of conscience. Without a healthy conscience, the relationship with God is disturbed, as well as the relationship with oneself and with people. Therefore, integrity of conscience should be the main

* Ksiądz Marek Kluz — dr hab. prof. UPJPII, dziekan Wydziału Teologicznego Sekcja w Tarnowie Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, wykładowca teologii moralnej. Autor kilkunastu książek i ponad 200 artykułów naukowych poświęconych moralności małżeńsko-rodzinnej, wychowaniu moralnemu, etyce cnót, moralności życia społecznego, bioetyce i działalności socjalno-charytatywnej; e-mail: marek.kluz@upjp2.edu.pl. ORCID: 0000-0002-2255-1431.

concern of humanity. Pope Benedict XVI has repeatedly called on humanity to properly form a conscience. An invaluable gift for the maturity of conscience is being guided by the teaching of the Church and participation in a living ecclesial community.

Keywords: J. Ratzinger, Benedict XVI, teaching, conscience, man, morality, freedom, truth, formation, Church

Wprowadzenie

Bez wątpienia najpoważniejszym wyzwaniem moralnym współczesnego świata jest troska o kształt ludzkiego sumienia. Wydarzenia zewnętrzne i wewnętrzne, które dzieją się na naszych oczach, prowokują pytania o moralną kondycję człowieka, o jego sumienie. Bolesne refleksje budzi wojna tocząca się w bliskości naszych granic, która spadła na Europę niejako w przedłużeniu pandemii, pogłębiając i zwielokrotniając wywołane przez nią kryzysy. Pojawia się też pytanie do dziś obecne w różnym odcieniu i natężeniu: co będzie jutro?; jak będzie wyglądało życie? A zwłaszcza, czy wraz z ewentualną eskalacją konfliktu na Ukrainie w wojnę jądrową nie domknie się wieko naszej cywilizacji?

Tego typu pytania stają się tym dotkliwsze, że na kryzys zewnętrzny, pandemiczno-wojenny, nakłada się, może nie tak spektakularny, ale na pewno nie mniej groźny kryzys wewnętrzny. Najkrócej można by go opisać jako marginalizowanie religii i zastępowanie jej ideologią. Tymczasem zastąpienie religii ideokracją, przykazań Bożych ludzkimi dyrektywami, którym nadaje się rangę większą od Dekalogu, ostatecznie zawsze zwraca się przeciw człowiekowi i wspólnocie ludzkiej.

Te i inne zjawiska mające wymiar zarówno indywidualny, jak i społeczny, potwierdzają głęboki kryzys sumienia, który dotyka współczesnego człowieka. Był tego świadomy papież Benedykt XVI, dlatego w swoim nauczaniu — jak przyjdzie to rozważyć — wielokrotnie pochylał się nad kwestią sumienia. Pytanie o człowieka, o obronę godności sumienia, było pierwszą zasadą, „niejako sercem i duszą” nauczania moralnego papieża. Miał on bowiem świadomość, że „sumienie ma kluczowe znaczenie dla człowieka w ocenach moralnych i w budowaniu ładu społeczno-moralnego”¹. W swoim przepowiadaniu niejednokrotnie podkreślał, że istnieje dziś pilna potrzeba dobrych przewodników, którzy tak pokierują rozwojem sumienia człowieka, aby opowiadało się ono za światem wartości moralnych. Naturalnym miejscem kształtowania prawdziwych sumień pozostaje — zdaniem Benedykta XVI — Kościół.

¹ D. Lubiński, *Rola czynnika religijnego w formowaniu sumienia w nauczaniu Benedykta XVI*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 29 (2020) 3, s. 77.

Trud bycia człowiekiem sumienia

Pojęcie „sumienie” w terminologii biblijnej najczęściej jest określane powszechnym słowem „serce” i z nim utożsamiane. Ogólnie rzecz ujmując, to w Piśmie Świętym jest ukazana w człowieku wewnętrzna dyspozycja, która pozwala mu oszacować, czy jego czyn jest dobry, czy też zły moralnie, chociaż nie występuje ona wprost pod terminem „sumienie”. W języku hebrajskim określana jest terminem *leb* lub *lebdb*, natomiast w języku greckim — znanym słowem *syneidesis*. W języku łacińskim zaś pojęcie „serce” jest określane słowem *conscientia*². Powyżej przywołane znaczenia występujące w Piśmie Świętym Starego i Nowego Testamentu wskazują, że sumienie jest przestrzenią, która zawiera w sobie pełnię władz ludzkich, dzięki którym człowiek może swobodnie funkcjonować. Do tych władz zaliczmy: sferę intelektualną, sferę emocjonalną, sferę wolitywną oraz sferę duchową. Tak więc w Piśmie Świętym sumienie jest miejscem, gdzie człowiek podejmuje decyzje i nadaje im ocenę moralną. „Ujawnia się ona również jako pewna stała dyspozycja wartościowania moralnego o charakterze powszechnym. Posiada ją — bez wyjątku — każdy człowiek, zdrowy psychicznie”³.

U samego początku znaczenia słowa „sumienie” znajduje się powszechne uznanie, że we wszystkich ludzkich poczynaniach towarzyszy człowiekowi tzw. ukryty świadek, który przez nieustanne przyglądanie się czuwa nad ludzkim postępowaniem, czy jest ono zgodne z Bożym zamysłem, czy też jemu przeciwne. Jest to powszechna ludzka intuicja pochodząca z głębi osoby, która jest obecna w każdym człowieku i towarzyszy nieustannie każdemu człowiekowi, aby czujnie pobudzać go do oceny każdego wykonywanego przez niego działania i wskazać właściwą ścieżkę, jaką powinien podążać w dokonywanych przez siebie codziennych wyborach⁴. Warto dodać za J. Ratzingerem — Benedykt XVI, że „kwestia sumienia dotyka rzeczywiście samej istoty problemu moralnego, a także ludzkiej egzystencji”⁵.

Sobór Watykański II, podejmując refleksję dotyczącą moralności chrześcijańskiej, wypracował definicję sumienia, która wskazuje na jego niezwykłość i szczególne miejsce spotkania w nim Boga. W jednej z konstytucji soborowych

² Por. J. Ratzinger, *Sumienie w historii. Wykład dla Towarzystwa Reinholda Schneidera* [w:] J. Ratzinger, *Opera omnia. Wprowadzenie do chrześcijaństwa*, t. IV, red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin 2017, s. 638.

³ S. Rosik, *Wezwania i wybory moralne. Refleksje teologicznomoralne*, Lublin 1992, s. 153.

⁴ Por. A. Grün, *Sumienie. Życie. Wolność*, „Pastores” 4 (1999) 3, s. 9.

⁵ J. Ratzinger — Benedykt XVI, *Kościół. Wspólnota w drodze*, tłum. D. Chodyniecki, Kielce 2009, s. 150. Por. J. Ratzinger, *Śłużyć prawdzie*, tłum. A. Warkotach, Wrocław 2001, s. 25; tenże, *Prawda, wartości, władza. Kiedy społeczeństwo można uznać za pluralistyczne*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1999, s. 48.

czytamy, że „sumienie jest najtajniejszym ośrodkiem i sanktuarium człowieka, gdzie przebywa on sam z Bogiem, którego głos w jego wnętrzu rozbrzmiewa. Przez sumienie dziwnym sposobem staje się wiadome to prawo, które wypełnia się miłowaniem Boga i bliźniego”⁶. Jest to przestrzeń, gdzie człowiek może w każdej chwili swojego życia spotkać Pana Boga i zasięgnąć od Niego rad, przez które jest zapraszany do lepszego i bardziej zażyłego życia względem Stwórcy oraz otaczających go ludzi w codziennej rzeczywistości.

W sumieniu człowiek nie tylko słyszy Boży głos wzywający go do czynienia dobra i unikania zła, lecz także słyszy wezwanie do służby drugiemu człowiekowi oraz bycia w przyjaźni z Panem Bogiem. Ta służba powinna odbywać się w duchu i prawdzie⁷. Ponadto, jak uczy J. Ratzinger, „prawo Boga słyszymy w naszych sumieniach. Sumienie jest wewnętrzną bliskością Boga, która umożliwia przyjmowanie Jego bliskości eucharystycznej”⁸, czyli miejscem szczególnego spotkania transcendentnego Boga z niedoskonałym człowiekiem.

Trzeba również przyznać z całą pewnością, że „sumienie jest tą rzeczywistością, w której Bóg spotyka się z człowiekiem, a człowiek z Bogiem. Bóg powołuje człowieka i jednocześnie czeka, by człowiek odpowiedział [...] w sposób wolny. Sumienie jest darem Boga, dzięki któremu może on rozpoznać Boże powołanie i na nie odpowiedzieć”⁹. Jak widać, jest ono ośrodkiem, gdzie człowiek czuje się niewątpliwie w pełni wolny. Odpowiadając na tę wolność, może, a nawet powinien, dziękować za nią Bogu przez gorliwe wypełnianie swojego codziennego powołania. W tym kontekście bardzo ważne są słowa Josepha Ratzingera — późniejszego papieża Benedykta XVI — który bardzo mocno podkreślił, że prawdziwą i trwałą „wolność osiąga się dopiero wtedy, kiedy przed człowiekiem otwiera się przestrzeń wieczności”¹⁰. Tylko w takich kategoriach postrzeganie tematu wolności doprowadzi człowieka do prawdziwego szczęścia zgodnego z sumieniem.

Joseph Ratzinger, analizując życie moralne współczesnego człowieka, dostrzegł, że błędnie formowane sumienie może prowadzić w niewłaściwym kierunku. Zauważył, że

⁶ Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym* „*Gaudium et spes*” [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2008, nr 16. Por. Jan Paweł II, *Encyklika „Veritatis splendor”*, Wrocław 1993, nr 55.

⁷ Por. Sobór Watykański II, *Deklaracja o wolności religijnej „Dignitatis humanae”* [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2008, nr 11.

⁸ J. Ratzinger, *Sakrament i misterium. Teologia liturgii*, tłum. A. Głos, Kraków 2011, s. 196. Por. Benedykt XVI, *Adhortacja apostolska „Sacramentum caritatis”*, Tarnów 2007, nr 82.

⁹ M. Kluz, *Współczesne zjawisko znieprawienia sumienia wyzwaniem moralnym dla chrześcijańskiej rodziny*, „Społeczeństwo i Rodzina” 44 (2015) 3, s. 77.

¹⁰ Benedykt XVI, *Elementarz Benedykta XVI Josepha Ratzingera*, tłum. M. Zawada, Kraków 2008, s. 27.

sumienie jest w swym funkcjonowaniu, rzecz jasna, czymś żywym. Dlatego może w nas więdnąć lub dojrzewać. Nie da się zaprzeczyć, że na sposób naszego funkcjonowania wpływają również realia społeczne otaczającego nas świata. W środowisku społecznym występują zarówno czynniki wspomagające, które budzą i kształtują sumienie, jak i zagrożenia, które je przytępiają czy zwracają w błędnym kierunku, które mogą wykształcić, by tak rzec, błędne sumienie — czy to skrupulatne, czy szerokie¹¹.

Tylko poprawnie uformowane sumienie jest gwarantem dobra i życia w moralnej prawdzie. Ze swej natury jest ono bowiem świadkiem prawdy o prawie moralnym i o jego znaczeniu dla człowieka. Orientując zaś człowieka na moralne dobro, nie mocą bezwzględnej nakazu wykluczającego jego wolność, ale właśnie mocą prawdy, która oświeca jego intelekt, staje się filarem jego godności i wolności¹².

Benedykt XVI, podkreślając wielkie znaczenie sumienia, zauważa, że wiele starań powinno się wkładać w solidne wychowanie człowieka szczególnie tego, który jest na początku drogi swojego życia prowadzącego ku dorosłości. W jednym z przemówień do odpowiedzialnych za młode pokolenie papież mówił: „Z ufnością chrześcijańscy wychowawcy mogą wyzwać młodzież z ograniczeń pozytywizmu i pobudzać ich wrażliwość na prawdę, Boga i Jego dobroć. W ten sposób pomożecie także kształtować jej sumienie, które — gdy jest wzbogacone przez wiarę — otwiera pewną drogę do wewnętrznego pokoju i szacunku dla innych”¹³. Benedykt XVI wielokrotnie zachęcał także młodych ludzi do właściwego formowania sumień. Kierując taką zachętę do młodzieży, był przekonany, że nie ma prawdziwego wychowania człowieka bez kształtowania jego prawego sumienia. Prawe sumienie jest warunkiem koniecznym, by człowiek działał jako człowiek i by był zdolny do postępowania w duchu odpowiedzialności za siebie, bliźnich i świat, czyli ostatecznie był zdolny do czynienia dobra moralnego.

Bardzo często w przemówieniach papieża Benedykta XVI mocno wybrzmiewa zaproszenie do odpowiedzialności za innych ludzi. Wzorując się na świętych i błogosławionych, człowiek powinien nie tylko nieustannie zabiegać o pomnażanie własnego szczęścia, które jest też bardzo ważne, lecz także wsłuchiwać się w Boży głos wybrzmiewający w sumieniu i ochoczo poświęcać się dla bliźnich.

¹¹ P. Seewald, *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, tłum. G. Sowiński, Kraków 2001, s. 83.

¹² J. Wróbel, *Sumienie jako fundament godności i wolności człowieka w kontekście jego społecznej odpowiedzialności*, „Roczniki Teologiczne” 3 (2016), s. 95. Por. także: A. Potocki, *Katechetyczna formacja sumienia w warunkach sekularyzacji moralności*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2016), s. 112–119; M. Filipczuk, „Być człowiekiem sumienia”. *Sumienie widziane od strony procesu rozwoju*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2 (2016), s. 173–180.

¹³ Benedykt XVI, *Wiara musi być naprawdę obecna w naszych uczelniach i szkołach*, *Przemówienie wygłoszone do profesorów i wychowawców na Katolickim Uniwersytecie Ameryki* (Waszyngton, 17 kwietnia 2008), *OsRomPol* 29 (2008) 5, s. 50.

Takie kroki początkowo niedostrzegalnie prowadzą człowieka do prawdziwego szczęścia i uwydatniają jego prawdziwe człowieczeństwo oparte na miłości¹⁴. Tak więc troska o innych ludzi jest przejawem prawidłowo uformowanego sumienia.

Trzeba pamiętać, że człowiek snuł refleksje na temat sumienia od wieków, tym samym dostrzega się obecność i rozwój myśli dotyczących sumienia już w początkach tworzenia się mitologii i filozofii greckiej. Wskazuje to na odwieczną obecność i powszechność sumienia w życiu człowieka. Ponadto warto dodać, że ta refleksja jest nadal bardzo mocno obecna w egzystencji człowieka, któremu przyszło żyć w XXI wieku. Jednak pomimo tej wielowiekowej refleksji człowiek współczesny bardzo często nie próbuje zdobyć się na odwagę i zmierzyć z pytaniami dotyczącymi sumienia, gdyż wielokrotnie zauważa, że jest ono dla niego pewnym ograniczeniem życiowym. Tymczasem nauczanie Benedykta XVI pokazuje, że jest wręcz przeciwnie. Człowiek odnajduje i nieustannie potwierdza swoją tożsamość właśnie na drodze sumienia.

Sumienie miejscem odkrywania wolności, słuchania prawdy i czynienia dobra

Benedykt XVI w swoim nauczaniu mocno akcentuje prawdę, że Bóg, przychodząc do człowieka, przynosi mu życie i prawdziwą wolność. Bóg przecież najlepiej wie, że wolność jest tą wartością, której człowiek najbardziej pragnie zaraz po otrzymaniu życia. Prawdziwa wolność pochodząca od Stwórcy powinna się przejawiać w odpowiedzialności za siebie i drugiego człowieka. „Wolność i odpowiedzialność idą w parze — wołał papież Benedykt w homilii na Uroczystość Zesłania Ducha Świętego. — Prawdziwa wolność objawia się przez odpowiedzialność, przez sposób działania, który wyraża przyjęcie współodpowiedzialności za świat, za samych siebie i za innych”¹⁵. Natomiast brak sumiennej odpowiedzialności bardzo często bierze się z tego, że ludzie w sposób celowy zagłuszają swoje sumienia, ponieważ chcą zapewnić sobie pozorny spokój i nie zamierzają zmagać się z propozycjami, które kieruje do nich Bóg. Jednak zwykle prędzej czy później sumienie odzywa się ze zdwojoną siłą. Poza tym najczęściej w takich sytuacjach pojawiają się bardzo negatywne emocje i potężne wyrzuty sumienia, których doświadczając, człowiek nie jest w stanie sobie z nimi sam poradzić. Odrzucanie lub wyciszanie głosu Boga w sobie jest dla człowieka destrukcyjne, gdyż każde odwrócenie się człowieka od zamysłu Boga, który chce

¹⁴ Por. tenże, *Święci zmieniają Kościół i świat. Czuwanie modlitewne* (Watykan, 20 sierpnia 2005), OsRomPol 26 (2005) 10, s. 25.

¹⁵ Tenże, *Życie, wolność, jedność, współodpowiedzialność. Homilia wygłoszona w wigilię uroczystości Zesłania Ducha Świętego* (Watykan, 3 czerwca 2006), OsRomPol 27 (2006) 8, s. 10.

doprowadzić każdego człowieka do szczęścia, będzie się odbijało negatywnie we wnętrzu tej osoby, która jest przecież Bożym stworzeniem powołanym do szczęścia i miłości¹⁶.

Papież Benedykt XVI słusznie zauważył, że jeżeli sumienie zredukuje się wyłącznie do sfery przedmiotowej, do której człowiek współczesny coraz częściej spycha religię i moralność, i pozwoli, aby takie myślenie dominowało wśród ludzi, to cała ludzkość znajdzie się na równi pochyłej prowadzącej do uwstecznienia się człowieczeństwa, a w konsekwencji do dewastacji wartości ludzkiego życia. Zepchnięcie głosu sumienia na boczny tor ludzkiej egzystencji będzie owocowało coraz to bardziej narastającymi kryzysami ludzkości na całym świecie¹⁷.

Zdaniem Benedykta XVI:

Aby zaradzić stłumieniu sumienia, które oznacza kryzys cywilizacji ludzkiej, wcześniej jeszcze niż chrześcijańskiej, trzeba zmobilizować sumienia wszystkich ludzi dobrej woli, świeckich, a także wyznawców religii niechrześcijańskich, aby razem w konkretny sposób starali się tworzyć w kulturze oraz w społeczeństwie obywatelskim i politycznym warunki konieczne do pełnego uświadomienia niezbywalnej wartości naturalnego prawa moralnego. Od jego poszanowania zależy bowiem postępowanie jednostek i społeczeństwa drogą prawdziwego rozwoju¹⁸.

W ostatnich latach popularnym tematem pojawiającym się w publicznych dyskusjach jest problem zranień wewnętrznych oddziałujących na sferę psychiczną człowieka. W świetle tych coraz częstszych trudności towarzyszących współczesnemu człowiekowi dostrzega się również ich związek z sumieniem. Oczywiście staje się zatem, że

człowiek w istocie zostaje zraniony, kiedy jego postępowanie jest sprzeczne z głosem własnego sumienia. Jednakże nawet wtedy, kiedy człowiek odrzuca prawdę i dobro, które proponuje mu Stwórca, Bóg go nie opuszcza, lecz właśnie przez głos sumienia nadal go szuka i przemawia do niego, ażeby uznał błąd i otworzył się na Boże miłosierdzie, zdolne uleczyć każdą ranę¹⁹.

¹⁶ Por. tamże, s. 9–12.

¹⁷ Por. tenże, *Sumienie jest miejscem, w którym rozbrzmiewa głos prawdy. Przemówienie wygłoszone podczas spotkania do przedstawicieli społeczeństwa chorwackiego w Teatrze Narodowym (Zagrzeb, 4 czerwca 2011)*, OsRomPol 32 (2011) 7, s. 8–9.

¹⁸ Tenże, *Niezbywalna wartość naturalnego prawa moralnego. Przemówienie wygłoszone do uczestników sesji plenarnej Międzynarodowej Komisji Teologicznej (Watykan, 5 października 2007)*, OsRomPol 28 (2007) 12, s. 19.

¹⁹ Tenże, *Gdy człowiek postępuje wbrew sumieniu, rani samego siebie. Przemówienie wygłoszone z okazji zgromadzenia generalnego Papieskiej Akademii „Pro Vita” (Watykan, 26 lutego 2011)*, OsRomPol 32 (2011) 4, s. 15.

Z tej wypowiedzi papieża Benedykta XVI wydobywa się przesłanie pełne nadziei, że Pan Bóg nigdy nie zostawia człowieka samego, lecz pragnie jego szczęścia. Poza tym Bóg ciągle chce kierować ludzi na drogi szczęścia, posługując się w realizacji tego celu sumieniem, w którym człowiek może usłyszeć Boży głos. Jednak Stwórca zawsze zostawia człowiekowi wybór w przyjęciu, ale i możliwość odrzucenia Jego wskazań i uwag dotyczących postaw i czynów, jakie dokonuje w swoim sercu. Aby usłyszeć ten Boży głos, potrzebna jest człowiekowi cisza. Papież Benedykt XVI mocno podkreślił, że „cisza panująca w środowisku naturalnym jest warunkiem najbardziej sprzyjającym skupieniu, słuchaniu Boga, medytacji. Już samo zakosztowanie ciszy, jeśli można tak powiedzieć — «napełnienie się» ciszą — usposabia nas do modlitwy»²⁰. Ponadto papież dodał, że „Bóg przemawia w ciszy, ale trzeba umieć Go słuchać”²¹. Należy zatem pamiętać, że wyrugowanie ciszy ze swojego życia jest pierwszym stopniem w odsunięciu Bożego głosu od swojego życia i sumienia.

Epoka, w której przyszło żyć człowiekowi na przełomie XX i XXI wieku, jest niekiedy nazywana epoką, w której człowiek oddala się od Pana Boga i unika Bożego oblicza w swoim życiu. Takie narastające zachowania ludzkie mogą doprowadzić do powolnego obumierania sumień. Już św. Jan Paweł II dostrzegł zależność pomiędzy zbliżaniem się do Boga i wzrastaniem wewnętrznej postawy człowieczeństwa, gdyż osoba będąca w stałym kontakcie z Panem Bogiem czy to przez częstą modlitwę, czy Eucharystię i życie sakramentami świętymi, rozwija w sobie miłość i postawę dobroci wobec innych ludzi, tym samym odkrywając w nich niezwykłą godność ludzką otrzymaną od Boga. Idąc za nauką św. Pawła Apostoła, wspomniany papież dostrzegł, że człowiek właściwie wzrasta w Bożych oczach przez prawidłowy osąd sumienia, którego dokonuje podczas powszednich obowiązków na drogach swojej zwykłej codzienności²².

Benedykt XVI słusznie zauważa, że wraz z każdą epoką w życiu człowieka pojawiają się nowe uwarunkowania społeczne, które uznaje się za ściśle związane ze wspieraniem godności człowieka oraz poszanowaniem jego naturalnych praw²³. Podobna sytuacja występuje w XXI wieku. Jednak zauważalne staje się

²⁰ Tenże, *Głos Boga rozbrzmiewa w ciszy. Audiencja generalna* (Castel Gandolfo, 10 sierpnia 2011), OsRomPol 32 (2011) 10–11, s. 43.

²¹ Tamże.

²² Por. Jan Paweł II, *Być człowiekiem sumienia*, Kraków 1998, s. 261–262.

²³ Por. Benedykt XVI, *Godność osoby i prawa człowieka to kwestia centralna. Przemówienie wygłoszone do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Akademii Nauk Społecznych* (Watykan, 4 maja 2009), OsRomPol 30 (2009) 7–8, s. 54–55. Por. także: tenże, *Nienaruszalna godność człowieka. Homilia wygłoszona podczas Pasterki* (Watykan, 24 grudnia 2012), OsRomPol 34 (2013) 2, s. 8–10; tenże, *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak oparcia. Przemówienie wygłoszone po koncercie z okazji 60-lecia Deklaracji Praw Człowieka* (Rzym, 10 grudnia 2008), OsRomPol 30 (2009) 2, s. 19.

zjawisko, że pomimo częstszego podkreślania i manifestowania wspomnianych wartości pośród ludzi szerzy się zamęt, zakłamanie, fałsz. Poza tym bardzo często przez próbę sformułowań kwestii moralnych usiłuje się złe postawy ukazać jako uczynki rodzące dobro społeczne przy pominięciu głosu sumienia. Ponadto ustawami społecznymi spycha się szept sumienia na drugi plan i ukazują wyższość głosu większości nad głosem sumienia osobistego. Jednak takie poczynania nie prowadzą do uwydatnienia wartości człowieka, gdyż jak uczy św. Jan Paweł II: „sumienie jest dla każdego człowieka sprawą o zasadniczym znaczeniu. Jest ono naszym wewnętrznym przewodnikiem i jest także sędzią naszych czynów. Jakże ważne jest więc, aby ludzkie sumienia były prawe, aby ich osądy oparte były na prawdzie, aby dobro nazywały dobrem, a zło — złem”²⁴.

Obserwując współczesną rzeczywistość, można bardzo łatwo wyciągnąć wniosek, że ludzkość bez ponownego uświadomienia sobie, że dopiero „jeśli sumienie odkrywane jest na nowo jako miejsce słuchania prawdy i dobra, jako miejsce odpowiedzialności przed Bogiem i braćmi w człowieczeństwie — które jest siłą przeciw wszelkiej dyktaturze — wówczas jest to nadzieja na przyszłość”²⁵. Bez wzięcia odpowiedzialności przed sobą, drugim człowiekiem, ale przede wszystkim przed Panem Bogiem ludzkość nie jest w stanie stworzyć godnych warunków do życia dla siebie i przyszłych pokoleń. Bez stanięcia w prawdzie z głosem sumienia ludzkość będzie podążać tylko w stronę destrukcji człowieczeństwa, a nie jego rozwoju, który zamierzył dla niego Stwórca²⁶.

Papież Benedykt XVI wielokrotnie był pytany przez dziennikarzy o przyczyny zła występującego w świecie. Historia nieustannie pokazuje jego skutki — czy to w postaci ogromnego cierpienia spowodowanego zamachami terrorystycznymi o wielkiej brutalności, czy okrutnymi wojnami, których w dalszym ciągu na świecie nie brakuje, czego przykładem jest wojna w Ukrainie. Mając świadomość ciągłej aktualności, a nawet narastania tych wydarzeń, człowiek często zadaje sobie pytanie: dlaczego Bóg do tego dopuszcza? Czy Bóg jest źródłem zła, cierpienia, ludzkich dramatów? Benedykt XVI, odpowiadając na te pytania, wskazywał na historię opisaną w Księdze Rodzaju, czyli stworzenie świata i człowieka przez Pana Boga. Papież dosadnie podkreślił, iż „człowiek musi uznać, że świat nie jest czymś, co się posiada, by rabować i wykorzystywać, lecz darem Stworzyciela, znakiem Jego zbawczej woli, darem, który należy pielęgnować i chronić, powiększać i rozwijać w poszanowaniu, harmonii, zgodnie z jego rytmem i lo-

²⁴ Jan Paweł II, *Polska potrzebuje dzisiaj ludzi sumienia. Homilia wygłoszona w Skoczowie podczas Mszy św. odprawionej na wzgórzu „Kaplicówka” 22 maja 1995 [w:] Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia i homilie*, red. J. Poniewierski, Kraków 2005, s. 843.

²⁵ Benedykt XVI, *Sumienie...*, s. 8.

²⁶ Por. tenże, *Encyklika „Caritas in veritate”*, Tarnów 2009, nr 17.

giką, według Bożego zamysłu²⁷. Z tej wypowiedzi można wysnuć refleksję, że żaden człowiek nie ma prawa panować nad drugim człowiekiem, lecz powinien go traktować na równi z sobą. Jednak człowiek, słuchając swojego sumienia, nie zawsze dokonuje takich wyborów, do których jest zaproszony przez Boga. Dzieje się tak, ponieważ w sumieniu, które człowiek otrzymał od Pana Boga, dochodzi do spotkania wolności Bożej z wolnością ludzką. Takie przeniknięcie się między tymi dwiema wolnościami nie powoduje logicznego rozłamu ani sprzeczności²⁸. Dopiero wolny wybór człowieka może sprzeciwić się woli Bożej i jest przeciwieństwem Jego mądrości, która zawsze pragnie uszczęśliwić każdego człowieka w drodze do wieczności.

Sumienie jako przedmiot formacyjnej troski Kościoła

Z nauczania Benedykta XVI wynika, że w ludzkie sumienie została przez Pana Boga wszczepiona pierwotna świadomość, dzięki której może on osądzać, czy jego czyny są dobre, czy złe. Przez ten dar człowiek ma poczucie, że są takie czyny, które są kategorycznie niedopuszczalne ze swej natury. Do takich czynów zaliczamy m.in. morderstwa, zamachy terrorystyczne, wszczynanie wojny, ludobójstwa, gwałty czy kradzieże. Przy tym zauważa się, że są też takie wartości, do których człowiek jest zachęcany wprost ze swojego wnętrza, aby były one urzeczywistniane w codziennych ludzkich czynach. Można do nich zaliczyć m.in. przejawy uczciwości, prawdomówności, współodpowiedzialności, troskę o innych, budowanie pokoju i życie w czystości. Ponadto dostrzegalne staje się, że wspomniane wartości pochodzące z wnętrza człowieka, a którymi powinien kierować się człowiek, są powszechnie uznawane przez rządzących społeczeństwami. Natomiast konsekwencją łamania szlachetnych wartości, które rozwijają człowieka, jest ponoszenie odpowiedzialności rodzącej się w ludzkim sumieniu oraz odpowiedzialności wynikającej z prawa stanowionego. Bardzo łatwo można dostrzec, że aby te szlachetne postawy mogły owocować, to wpiery należy zadbać o prawidłową formację sumienia. Jak twierdzi Benedykt XVI: „kształtowanie sumienia prawdziwego, bo opartego na prawdzie, i prawego, bo gotowego słuchać konsekwentnie jej nakazów, wystrzegając się zdrad i kompromisów, to dzisiaj zadanie trudne i delikatne, ale nieodzowne²⁹”. Jednak praca nad swo-

²⁷ Tenże, *Świat nie jest czymś, co się posiada, by rabować i wykorzystywać. Audiencja generalna* (Watykan, 6 lutego 2013), OsRomPol 34 (2013) 3–4, s. 44.

²⁸ Por. J. Szymik, *Głos spoza nas. J. Ratzingera/Benedykta XVI tezy o sumieniu*, „Roczniki Teologiczne” 2 (2016), s. 32.

²⁹ Benedykt XVI, *Życie jest pierwszym dobrem, jakie otrzymujemy od Boga, i podstawą wszystkich innych. Przemówienie do uczestników zgromadzenia plenarnego papieskiej Akademii „Pro Vita”* (Rzym, 24 lutego 2007), OsRomPol 28 (2007) 5, s. 44.

im sumieniem pozwala człowiekowi lepiej realizować Boży plan, ale również jest częścią drogi, która zbliża go do Boga i pozwala właściwie budować relacje z drugim człowiekiem, którego Bóg stawia na drodze³⁰.

Człowiek, mając świadomość, że głos wydobywający się z jego sumienia przynagla go do pełnienia woli Bożej, często zadaje sobie pytania, czym ta wola Boża właściwie jest, jak może ją rozpoznać w swojej codzienności oraz w jaki sposób ma ją wypełniać, realizując przy tym swoje życiowe powołanie. Z pomocą przychodzi Benedykt XVI, zawierając odpowiedzi na te nurtujące pytania w swojej książce pt. *Jezus z Nazaretu. Część I. Od Chrztu w Jordanie do Przemienienia*. Wychodząc od wiedzy biblijnej, a w sposób szczególnie opierając się na Liście św. Pawła Apostoła do Rzymian (por. Rz 2,15), dostrzega, że głęboko w każdym człowieku mieści się zakorzeniona wiedza, dzięki której człowiek jest w stanie poznać i wypełniać Bożą wolę. Papież tę „współ-wiedzę” nazywa terminem „sumienie”³¹.

Pan Bóg niejako kieruje zaproszenie do człowieka, aby swoją wolność zwrócił w kierunku wypełniania Jego zasad. Jednak bardzo często napotyka się osoby, które nie są w stanie właściwie odczytać tego Bożego daru usytuowanego w ich sercu ani poprawnie z niego korzystać. Wynika to przede wszystkim z braku miłości do Stwórcy albo chęci zagłuszenia tej prawdy, co prowadzi do niewłaściwego wykorzystania swojej wolności życiowej³². Wtedy bardzo łatwo zapomnieć, że przecież to miłość nadaje sens prawdziwej wolności, która jest darem Bożej łaski, Bożym darem. Ponadto tylko dzięki miłości człowiek może odnaleźć pełny sens swojego życia³³. Każdy chrześcijanin powinien zawsze pamiętać, szczególnie wtedy, gdy wsłuchując się w głos swojego sumienia, które może na pierwszy rzut oka wydaje się prowadzić człowieka po wymagających i niezrozumiałych drogach, że „wolność chrześcijańska jest zatem czymś zgoła odmiennym od samowoli; jest naśladowaniem Chrystusa w składaniu daru z siebie aż po ofiarę krzyża”³⁴. W tej perspektywie — jak słusznie twierdzi Benedykt XVI — „pierwszym zadaniem w procesie odrodzenia ludzkości jest, aby przywrócić człowiekowi prawdziwie ludzkie sumienie, oświecone obecnością Boga”³⁵. Potrzeba tu

³⁰ Por. P. Seewald, *Bóg i świat...*, s. 127.

³¹ Por. J. Ratzinger — Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, cz. 1: *Od Chrztu w Jordanie do Przemienienia*, tłum. W. Szymona, Kraków 2007, s. 130–131.

³² Por. Benedykt XVI, *Encyklika „Spe salvi”*, Tarnów 2007, nr 23.

³³ Por. tenże, *Wolność i naśladowanie Chrystusa. Rozważanie wygłoszone przed modlitwą „Anioł Pański”* (Watykan, 1 lipca 2007), *OsRomPol* 28 (2007) 9, s. 54–55. Por. także: tenże, *Wolność jest przywilejem, z którego trzeba mądrze korzystać. Homilia wygłoszona w Nowym Jorku podczas podróży apostołskiej do Stanów Zjednoczonych* (Nowy Jork, 20 kwietnia 2008), *OsRomPol* 29 (2008) 6, s. 27–28.

³⁴ Tenże, *Wolność i...*, s. 54.

³⁵ Tenże, *Spotkanie Benedykta XVI z duchowieństwem diecezji rzymskiej* (Rzym, 7 lutego 2008), *OsRomPol* 28 (2007) 3, s. 42.

odpowiedniej formacji. Ta formacja sumienia nie jest jednorazowym zadaniem, lecz należy mieć ją ciągle na uwadze, gdyż „wychowanie sumienia jest zadaniem na całe życie”³⁶.

W procesie formacji i wychowania sumienia — zdaniem Benedykta XVI — Urząd Nauczycielski Kościoła ponosi szczególną odpowiedzialność³⁷. W przemówieniu wygłoszonym do przedstawicieli społeczeństwa chorwackiego w Teatrze Narodowym w Zagrzebiu w 2011 roku papież stwierdza wprost: „To właśnie w formowaniu sumień Kościołów daje społeczeństwu swój najbardziej znamienity i najcenniejszy wkład. Wkład, który rozpoczyna się w rodzinie i który znajduje istotne wzmocnienie w parafii”³⁸. Podobną myśl papieża można odnaleźć w orędziu na Wielki Post 2006 roku: „Pierwszym wkładem Kościoła w rozwój człowieka i ludów nie są środki materialne czy rozwiązania techniczne, ale głoszenie prawdy Chrystusa, która kształtuje sumienia i uczy autentycznej godności osoby”³⁹. W tej perspektywie istotne jest, aby chrześcijanie przyjmowali naukę Kościoła z pełną otwartością, uświadamiając sobie, że jest ona pewna i święta. Szczególnie w XXI wieku staje się to trudne, gdyż spada zaufanie do Kościoła, co w konsekwencji owocuje odrzucaniem nauki głoszonej przez Urząd Nauczycielski Kościoła. Negowanie i nieakceptowanie doktryny Kościoła skutkuje tym, że sumienie staje się szerokie i zaciemnione⁴⁰. Papież Benedykt XVI w książce *Światłość świata*, która jest rozmową z niemieckim dziennikarzem Peterem Seewaldem, wskazał na olbrzymie zadanie spoczywające na Kościele, mówiąc, że został on „obarczony nie tylko wielką odpowiedzialnością, ale także, powiedziałbym, jedyną nadzieją. Kościół jest bowiem na tyle bliski sumieniu wielu ludzi, że może nakierować ich na podjęcie pewnych wyrzeczeń i ukształtować w duszach fundamentalne postawy”⁴¹.

Według Benedykta XVI ogromną rolę w formacji sumienia odgrywa Słowo Boże, którego Kościół jest depozytariuszem. „Słowo Boże — uświadamia papież w adhortacji *Verbum Domini* — rzuca światło na ludzką egzystencję i mobilizuje sumienia do głębszego zastanowienia się nad własnym życiem, ponieważ całe

³⁶ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2012, nr 1784.

³⁷ Por. K. Gryz, *Wolność — prawda — sumienie. Antropologiczne uwarunkowania moralności w encyklice św. Jana Pawła II „Veritatis splendor”*, „Analecta Cracoviensia” 52 (2020), s. 141; M. Filipczuk, *Chrystus — prawda — sumienie. Trzy filary chrześcijańskiego wychowania moralnego*, „Warszawskie Studia Pastoralne” 11 (2016) 3(32), s. 79; K. Parzych-Blakiewicz, M.A. Kopiec, „Sumienie eklezjalne” w *blasku prawdy, dobra i zbawienia*, „Teologia w Polsce” 12 (2018) 2, s. 143–159.

³⁸ Benedykt XVI, *Sumienie...*, s. 8.

³⁹ Tenże, *Jezus, widząc tłumy, litował się nad nimi (por. Mt 9 36). Orędzie na Wielki Post 2006* (Rzym, 29 września 2005), OsRomPol 27 (2006) 3, s. 22. Por. J. Szymik, *Głos...*, s. 40.

⁴⁰ Por. Sobór Watykański II, *Deklaracja...*, nr 14.

⁴¹ P. Seewald, *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu. Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem*, tłum. P. Napiwodzki, Kraków 2011, s. 57.

dzieje ludzkości podlegają sądowi Bożemu⁴². Na innym miejscu tejże adhortacji stwierdza:

Z duszpasterskiego punktu widzenia decydujące znaczenie ma ukazywanie zdolności słowa Bożego do dialogu o problemach, którym człowiek musi stawiać czoła w życiu codziennym [...]. Dlatego musimy podejmować nieustanne wysiłki, by ukazywać słowo Boże jako otwarcie na nasze własne problemy, jako odpowiedź na nasze własne pytania, szersze otwarcie na nasze własne wartości i jednocześnie zaspokojenie naszych własnych dążeń⁴³.

Tak więc objawiona w Biblii bezwarunkowa miłość Boga do ludzi jest podstawą i kryterium postępowania całego Kościoła jak i poszczególnych jego członków.

Ważnym czynnikiem formującym sumienie jest Dekalog, gdyż wskazuje on drogę do prawdziwej wolności i miłości. Papież Benedykt XVI wyraźnie to podkreślił 9 września 2012 roku na Piazza del Popolo w Rzymie, inaugurując inicjatywę „Dziesięć placów dla dziesięciu przykazań”, podjętą przez ruch Odnowy w Duchu Świętym. W swoim przesłaniu papież zapytał:

Jaki ma sens tych dziesięć słów dla nas w obecnym kontekście kulturowym, gdy grozi nam, że sekularyzm i relatywizm staną się kryteriami każdego wyboru w tym naszym społeczeństwie, które zdaje się żyć tak, jakby Bóg nie istniał? Odpowiadamy, że Bóg dał nam przykazania, aby wychować nas do prawdziwej wolności i miłości autentycznej, tak byśmy mogli być naprawdę szczęśliwi. Przykazania są znakiem miłości Boga Ojca, Jego pragnienia, by nauczyć nas prawidłowo odróżniać dobro od zła, prawdę od fałszu, to, co sprawiedliwe, od tego, co niesprawiedliwe. Są zrozumiałe dla wszystkich. A właśnie dlatego, że ujmują podstawowe wartości w konkretne normy i zasady, człowiek, wprowadzając je w życie, może zdążyć drogą prawdziwej wolności⁴⁴.

⁴² Benedykt XVI, *Adhortacja apostolska „Verbum Domini”*, Kraków 2010, nr 99.

⁴³ Tamże, nr 23. Por. tenże, *Wsluchiwać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa. Homilia wygłoszona podczas inauguracji pontyfikatu na placu św. Piotra* (Watykan, 24 kwietnia 2005), *OsRomPol* 26 (2005) 6, s. 10–12; tenże, *Pomagajcie ludziom kochać Boga i służyć mu we wszystkim. Przemówienie wygłoszone podczas wizyty na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim* (Rzym, 3 listopada 2006), *OsRomPol* 28 (2007) 1, s. 22.

⁴⁴ <https://deon.pl/kosciol/dekalog-daje-prawdziwa-wolnosc-i-szczescie,171537> [dostęp: 25.3.2023]. Podobną myśl o Dekalogu zawarł papież Franciszek w encyklice *Lumen fidei*: „Dekalog [...] zawiera konkretne wskazania pozwalające wyjść z pustego ‘ja’, będącego dla siebie punktem odniesienia, zamkniętego w sobie, i nawiązać dialog z Bogiem, dać się ogarnąć Jego miłosierdziu, aby nieść Jego miłosierdzie [...]. Dekalog jawi się jako droga wdzięczności, odpowiedzi miłości, możliwa dlatego, że przez wiarę otwarliśmy się na doświadczenie przemieniającej miłości Bożej względem nas”. Franciszek, *Encyklika Lumen fidei*, Kraków 2013, nr 46.

Będąc prawem Bożym i odpowiadając na najgłębsze wymagania ludzkiej natury, Dekalog stanowi najpewniejszą drogę do zbawienia, ale także do osiągnięcia ludzkiego szczęścia. „Dziesięć przykazań to nie ciężar, który musimy dźwigać — jak słusznie zauważa Benedykt XVI — ale znaki wskazujące drogę do szczęśliwego życia”⁴⁵.

Benedykt XVI niejednokrotnie podejmował refleksję dotyczącą ludzkiego sumienia i jego poprawnego formowania. W nauczaniu dotyczącym głównie eklezjologii i ekumenizmu zawarł również wypowiedź, którą można nazwać kwintesencją dotyczącą kwestii sumienia, tym samym wzbogacając nauczanie Kościoła w tym szerokim zagadnieniu. Podkreślił on wyraźnie, że

należy rozumiane sumienie nie jest apoteozą niepodważalnej w żaden sposób subiektywności. Jest odbiciem ontycznego zdania się człowieka na Boga w świadomości każdej jednostki. Dlatego jest ono, po pierwsze, istotnym organem ludzkiej wolności, ponieważ implikuje bezpośrednią relację z Bogiem i — przez powiązanie z ideą stworzenia człowieka przez Boga oraz z Bożą wolą nadającą wszystkiemu sens — wyznacza granice wszelkiemu zewnętrznemu autorytetowi. Jednocześnie jednak jest ono wyrazem szczególnego charakteru stworzonej wolności, wyrazem nieprzypadkowego charakteru ludzkiej egzystencji i jej ontycznych zobowiązań. Tutaj, w wewnętrznej głębi ludzkiej istoty, wolność i jej ograniczenia utożsamiają się ze sobą⁴⁶.

W świetle tych papieskich słów można powiedzieć, że w sumieniu zapadają decyzje dotyczące tego wszystkiego, co ma wpływ na kształtowanie człowieczeństwa i sposobu życia. Dlatego człowiek, chcąc zaznać prawdziwego pokoju, musi kierować się głosem własnego sumienia.

Podsumowanie

Temat sumienia należał do fundamentalnych zagadnień nauczania moralnego papieża Benedykta XVI. W swoich licznych wypowiedziach nie tylko wskazywał na wartość ludzkiego sumienia i bronił jego godności, lecz także starał się ukazać prawdziwy kształt sumienia moralnego. Zdawał sobie sprawę, że to właśnie w sumieniu zapadają decyzje, które mają wpływ na szukanie prawdy o sobie, na kontakty międzyludzkie, na budowanie właściwej relacji człowieka ze swoim Stwórcą. Papież wielokrotnie podkreślał, że na drodze sumienia człowiek

⁴⁵ https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/synagoga_19082005 [dostęp: 25.3.2023].

⁴⁶ J. Ratzinger — Benedykt XVI, *Wolność i zobowiązanie w Kościele* [w:] J. Ratzinger — Benedykt XVI, *Opera omnia. Kościół — znak wśród narodów*, t. VIII/1, red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin 2013, s. 409.

rozpoznaje świat wartości i opowiada się po stronie wartości, a także rozpoznaje siebie jako wartość: wartość daną i zadaną.

Niestety sumienie ludzkie bywa dzisiaj coraz częściej atakowane i wystawiane na próbę. Dotyczy to codziennych decyzji, odróżniania prawdziwego od pozornego dobra i wybierania go, a odrzucania zła, moralnej oceny wielu wydarzeń i zjawisk. Zdaniem Benedykta trzeba ze spokojem spojrzeć na aktualną sytuację społeczno-kulturową i poddać ocenie nowe tendencje i wyzwania obecnego czasu oraz to wszystko, co człowieczeństwu zagraża, w świetle wrażliwego i krytycznego sumienia. W tej perspektywie nasuwa się nieodparcie wniosek, że sumienie, aby stanowiło prawomocną normę i miarodajną regułę postępowania, musi zostać właściwie ukształtowane. I taki właśnie cel przyświecał papieżowi Benedyktowi, gdy rozważał on rolę sumienia w ramach chrześcijańskiej koncepcji człowieka i jego życia moralnego. Sumienie dobrze uformowane chroni osobę ludzką przed lękiem, egoizmem, pychą, rodzi pokój serca i jest podstawą autentycznej wolności ludzkiej. Formuluje ono swoje sądy, kierując się rozumem, zgodnie z prawdziwym dobrem chcianym przez mądrość Stwórcy. Ogromny wkład w kształtowanie ludzkich sumień wnosi Kościół, który bycie człowiekiem sumienia uznaje za rzecz fundamentalną.

Bibliografia

- Benedykt XVI, *Adhortacja apostolska „Sacramentum caritatis”*, Tarnów 2007.
- Benedykt XVI, *Adhortacja apostolska „Verbum Domini”*, Kraków 2010.
- Benedykt XVI, *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak oparcia. Przemówienie wygłoszone po koncercie z okazji 60-lecia Deklaracji Praw Człowieka* (Rzym, 10 grudnia 2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) 2, s. 18–19.
- Benedykt XVI, *Elementarz Benedykta XVI Josepha Ratzingera*, tłum. M. Zawada, Kraków 2008.
- Benedykt XVI, *Encyklika „Caritas in veritate”*, Tarnów 2009.
- Benedykt XVI, *Encyklika „Spe salvi”*, Tarnów 2007.
- Benedykt XVI, *Gdy człowiek postępuje wbrew sumieniu, rani samego siebie. Przemówienie wygłoszone z okazji zgromadzenia generalnego Papieskiej Akademii „Pro Vita”* (Watykan, 26 lutego 2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) 4, s. 14–16.
- Benedykt XVI, *Głos Boga rozbrzmiewa w ciszy. Audiencja generalna* (Castel Gandolfo, 10 sierpnia 2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) 10–11, s. 43–44.
- Benedykt XVI, *Godność osoby i prawa człowieka to kwestia centralna. Przemówienie wygłoszone do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Akademii Nauk Społecznych* (Watykan, 4 maja 2009), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 30 (2009) 7–8, s. 54–55.
- Benedykt XVI, *Jezus, widząc tłumy, litował się nad nimi (por. Mt 9,36). Orędzie na Wielki Post 2006* (Rzym, 29 września 2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) 3, s. 21–23.
- Benedykt XVI, *Nienaruszalna godność człowieka. Homilia wygłoszona podczas Pasterki* (Watykan, 24 grudnia 2012), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) 2, s. 8–10.

- Benedykt XVI, *Niezbywalna wartość naturalnego prawa moralnego. Przemówienie wygłoszone do uczestników sesji plenarnej Międzynarodowej Komisji Teologicznej* (Watykan, 5 października 2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) 12, s. 18–19.
- Benedykt XVI, *Pomagajcie ludziom kochać Boga i służyć mu we wszystkim. Przemówienie wygłoszone podczas wizyty na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim* (Rzym, 3 listopada 2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) 1, s. 20–23.
- Benedykt XVI, *Spotkanie Benedykta XVI z duchowieństwem diecezji rzymskiej* (Rzym, 7 lutego 2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) 3, s. 39–50.
- Benedykt XVI, *Sumienie jest miejscem, w którym rozbrzmiewa głos prawdy. Przemówienie wygłoszone podczas spotkania do przedstawicieli społeczeństwa chorwackiego w Teatrze Narodowym* (Zagrzeb, 4 czerwca 2011), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 32 (2011) 7, s. 8–9.
- Benedykt XVI, *Świat nie jest czymś, co się posiada, by rabować i wykorzystywać. Audiencja generalna* (Watykan, 6 lutego 2013), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 34 (2013) 3–4, s. 43–45.
- Benedykt XVI, *Święci zmieniają Kościół i świat. Czuwanie modlitwne* (Watykan, 20 sierpnia 2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) 10, s. 24–26.
- Benedykt XVI, *Wiara musi być naprawdę obecna w naszych uczelniach i szkołach, Przemówienie wygłoszone do profesorów i wychowawców na Katolickim Uniwersytecie Ameryki* (Waszyngton, 17 kwietnia 2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) 5, s. 48–50.
- Benedykt XVI, *Wolność i naśladowanie Chrystusa. Rozważanie wygłoszone przed modlitwą „Anioł Pański”* (Watykan, 1 lipca 2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) 9, s. 54–55.
- Benedykt XVI, *Wolność jest przywilejem, z którego trzeba mądrze korzystać. Homilia wygłoszona w Nowym Jorku podczas podróży apostołskiej do Stanów Zjednoczonych* (Nowy Jork, 20 kwietnia 2008), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 29 (2008) 6, s. 27–30.
- Benedykt XVI, *Wsluchiwać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa. Homilia wygłoszona podczas inauguracji pontyfikatu na placu św. Piotra* (Watykan, 24 kwietnia 2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 26 (2005) 6, s. 10–12.
- Benedykt XVI, *Życie jest pierwszym dobrem, jakie otrzymujemy od Boga, i podstawą wszystkich innych. Przemówienie do uczestników zgromadzenia plenarnego papieskiej Akademii „Pro Vita”* (Rzym, 24 lutego 2007), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 28 (2007) 5, s. 44–45.
- Benedykt XVI, *Życie, wolność, jedność, współodpowiedzialność. Homilia wygłoszona w wigilię uroczystości Zesłania Ducha Świętego* (Watykan, 3 czerwca 2006), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 27 (2006) 8, s. 9–12.
- deon.pl/kosciol/dekalog-daje-prawdziwa-wolnosc-i-szczescie,171537 [dostęp: 25.3.2023].
- Filipczuk M., „Być człowiekiem sumienia”. *Sumienie widziane od strony procesu rozwoju*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2 (2016), s. 173–194.
- Filipczuk M., *Chrystus — prawda — sumienie. Trzy filary chrześcijańskiego wychowania moralnego*, „Warszawskie Studia Pastoralne” 11 (2016) 3(32), s. 79–100.
- Franciszek, *Encyklika „Lumen fidei”*, Kraków 2013.
- Grün A., *Sumienie. Życie. Wolność*, „Pastores” 4 (1999) 3, s. 9–17.
- Gryz K., *Wolność — prawda — sumienie. Antropologiczne uwarunkowania moralności w encyklice św. Jana Pawła II „Veritatis splendor”*, „Analecta Cracoviensia” 52 (2020), s. 133–145.

- Jan Paweł II, *Być człowiekiem sumienia*, Kraków 1998.
- Jan Paweł II, *Encyklika „Veritatis splendor”*, Wrocław 1993.
- Jan Paweł II, *Polska potrzebuje dzisiaj ludzi sumienia. Homilia wygłoszona w Skoczowie podczas Mszy św. odprawionej na wzgórzu „Kaplicówka” 22 maja 1995 [w:] Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia i homilie*, red. J. Poniewierski, Kraków 2005, s. 841–848.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2012.
- Kluz M., *Współczesne zjawisko znieprawienia sumienia wyzwaniem moralnym dla chrześcijańskiej rodziny*, „Społeczeństwo i Rodzina” 44 (2015) 3, s. 75–92.
- Lubiński D., *Rola czynnika religijnego w formowaniu sumienia w nauczaniu Benedykta XVI*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 29 (2020) 3, s. 77–91.
- opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/synagoga_19082005 [25.3.2023].
- Parzych-Blakiewicz K., Kopiec M.A., „Sumienie eklezjalne” w blasku prawdy, dobra i zbawienia, „Teologia w Polsce” 12 (2018) 2, s. 143–159.
- Potocki A., *Katechetyczna formacja sumienia w warunkach sekularyzacji moralności*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2016), s. 111–141.
- Ratzinger J. — Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, cz. 1: *Od Chrztu w Jordanie do Przemienienia*, tłum. W. Szymona, Kraków 2007.
- Ratzinger J. — Benedykt XVI, *Kościół. Wspólnota w drodze*, tłum. D. Chodyniecki, Kielce 2009.
- Ratzinger J. — Benedykt XVI, *Wolność i zobowiązanie w Kościele* [w:] J. Ratzinger — Benedykt XVI, *Opera omnia. Kościół — znak wśród narodów*, t. VIII/1, red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin 2013, s. 391–409.
- Ratzinger J., *Prawda, wartości, władza. Kiedy społeczeństwo można uznać za pluralistyczne*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1999.
- Ratzinger J., *Sakrament i misterium. Teologia liturgii*, tłum. A. Głos, Kraków 2011.
- Ratzinger J., *Służyć prawdzie*, tłum. A. Warkotach, Wrocław 2001.
- Ratzinger J., *Sumienie w historii. Wykład dla Towarzystwa Reinholda Schneidera* [w:] J. Ratzinger, *Opera omnia. Wprowadzenie do chrześcijaństwa*, t. IV, red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin 2017, s. 613–645.
- Rosik S., *Wezwania i wybory moralne. Refleksje teologicznomoralne*, Lublin 1992.
- Seewald P., *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, tłum. G. Sowiński, Kraków 2001.
- Seewald P., *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu. Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem*, tłum. P. Napiwodzki, Kraków 2011.
- Sobór Watykański II, *Deklaracja o wolności religijnej „Dignitatis humanae”* [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2008, s. 638–661.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”* [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2008, s. 824–981.
- Szymik J., *Głos spoza nas. J. Ratzingera/Benedykta XVI tezy o sumieniu*, „Roczniki Teologiczne” 2 (2016), s. 27–51.
- Wróbel J., *Sumienie jako fundament godności i wolności człowieka w kontekście jego społecznej odpowiedzialności*, „Roczniki Teologiczne” 3 (2016), s. 89–106.